

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” DASTANINDA XEYİR-ŞƏR MOTİVİ VƏ ONUN FOLKLOR QAYNAQLARI

Xülasə

Xeyir və şər motivi sözlü ədəbiyyatda geniş yer tutmuş, buradan da yazılı ədəbiyyata keçmişdir. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” dastanındakı xeyir-şər motivi də sözlü ədəbiyyatdan götürülmüşdür.

Nizami Gəncəvinin tədqiqatçıları xeyir-şər mövzusunə toxunsalar da, bir sıra məsələlər hələ də aydınlaşdırılmamışdır. Bu məqalədə şairin xeyir-şər nağılından bəhs etməklə Bəhram şahı dərs verməsi, onun yumulmuş gözlərini açmaq istədiyi araşdırılmışdır. Yeddi nağılı danışan gözəllərin əslində türk qızları olduğu məsələsinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Yeddi gözəl”, xeyir, şər, motiv, türk qızı

GOOD AND EVIL MOTIVE IN EPOS “YEDDI GOZEL” (“SEVEN BEAUTIES”) OF NIZAMI GANJAVI AND ITS FOLKLORE SOURCES

Summary

Good and evil motive was took great place in oral literature, from here passed to the written literature. Good-evil motive in epos “Seven beauties” of Nizami Ganjavi also was taken from the oral literature.

Researches of Nizami Ganjavi have studied goodie-evil topic, but plenty of problems were not elucidated. In this article was investigated that poet wants to open Bahram shah’s eyes with a story about good and evil. At the same time was touched to the questions that beauties telling seven tales in fact were Turkish girls.

Key words: Nizami Ganjavi, “Seven beauties”, good, evil, motive, Turkish girl

МОТИВ ДОБРА И ЗЛА В ПОЭМЕ «СЕМЬ КРАСАВИЦ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ЕГО ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОЧНИКИ

Резюме

Мотив добра и зла занимает большое место в устном народном творчестве, откуда перешел к письменной литературе. Мотив добра и зла в поэме «Семь красавиц» Низами Гянджеви был позаимствован из устной литературы. Несмотря на то, что исследователи Низами Гянджеви часто касались темы добра и зла, некоторые вопросы по сей день остаются не освещенными. В данной статье исследовано, что поэт с помощью рассказа о добре и зле хотел открыть глаза Бахрам шаху. В то же время автор прикоснулся к вопросу о том, что в семи рассказах рассказывали девушки-турчанки.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Семь красавиц», добро, зло, мотив, турчанка

Giriş. Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu mövzuda bir neçə dissertasiya, monoqrafiya və onlarla məqalələr yazılmışdır. Lakin böyük şairin “Yeddi gözəl” dastanındakı xeyir-şər motivi nə qədər öyrənilsə də, onun ilkin qaynaqlarının üzə çıxarılması baxımından yeni bir araşdırmaya ehtiyac yaranmışdır.

* Folklor İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Sözlü ədəbiyyatın tarixi çox qədimdir. Hətta onun yaşını müəyyən etmək belə çətindir. Bu da onunla bağlıdır ki, insan yarandığı gündən özünün hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini sözlə ifadə etməyə başlamışdır. Bütün bunları və bir çox mühüm tarixi olayları yaşadıb gələcək nəsillərə ötürməyin yeganə yolu da onları sözlə ifadə edib yaddaşların ümidinə buraxmaq olmuşdur.

İnsanlar həyatda gördüklərini, bildiklərini, duyduqlarını, düşündüklərini əbədi olaraq yaşatmaq üçün sözlü ədəbiyyatı yaratmışlar. Bununla da babalarımızın aqlının, güclü istedadının və tükənməz müdrikliyinin yaratdıqlarından gələcək nəsillərin də bəhrələnməyini təmin etmişlər. Sözlü ədəbiyyat yarandığı gündən insan həyatının güzgüsü olmuşdur. İnsanlar özlərindən öncə olanları da bu güzgüdə necə varsa, eləcə görmüşlər.

Sözlü ədəbiyyat mövzu və məzmun baxımından çox zəngindir. Həyatda elə bir mövzu tapmaq olmaz ki, ona sözlü ədəbiyyatda rast gəlinməsin.

Yazılı ədəbiyyat yarandıqda bütün mövzu, süjet və motivləri ilk dəfə sözlü ədəbiyyatdan götürmüşdür. Ona görə də bütün xalqların yazılı ədəbiyyatının ilkin qaynağı onun sözlü ədəbiyyatı olmuşdur. Sözlü və yazılı ədəbiyyatda eyni mövzu, süjet və motivlərə rast gəlinməsi də daha çox bununla bağlıdır. Bunları müştərək mövzular adlandırmaq olar.

Sözlü və yazılı ədəbiyyatda daha çox rast gəlinən ortaqlar mövzulardan biri xeyirlə şərin mübarizəsidir.

Azərbaycan folklorunda xeyir və şərlə bağlı motivlər, süjetlər çox geniş yayılmışdır. Atalar sözü və məsəllərimizdə, əfsanə, rəvayət və lətifələrimizdə, nağıl və dastanlarımızda xeyir və şər mövzusu tez-tez rast gəlinir. “Xeyirlə şər əkiz qardaşdır” atalar sözü xeyir və şərin bir ata-anadan doğulduğu anlamını bildirmir. Atalar sözündə söhbət xeyirlə şərin eyni vaxtda doğulduğundan gedir, yəni burada əkiz sözü yaşıl sözünün sinonimi yerində işlənmişdir. Əkizlər də eyni vaxtda doğulurlar, yəni yaşıl olurlar.

Bütün hallarda xeyir insanı, şər iblisi, şeytanı təmsil edir. Burada ikinci variant yoxdur. Ona görə, insanla şeytanın bir ata-anadan doğulduğunu düşünmək belə mümkün deyil. Bu da “xeyirlə şər əkiz qardaşdır” atalar sözündəki fikrin onların yalnız eyni vaxtda doğulduqları anlamını bildirdiyini təsdiqləyir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Xəmsə”dəki bir çox mövzuları, hətta obraz və motivləri də sözlü ədəbiyyatdan götürmüşdür. Onlardan biri də “xeyir-şər” mövzusu. Şairin “Yeddi gözəl” poemasında çinli türk gözəli Bəhrəm şah “xeyirlə şər” hekayəsini danışır. Bu hekayənin mövzusu da, süjeti də Azərbaycan folklorundan alınmış, Nizami Gəncəvinin poetik düşüncəsinin süzgəcindən süzülərək orijinal biçimdə yeni bir əsər yaradılmışdır. Xalqda və Nizamidə hadisələr eyni cür davam edir, lakin böyük şair nağılı yalnız nəzmə çəkmir, ondan öz fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün ustalıqla bəhrələnir, hər şeyə təzə don geyindirir, bu don da onlara yeni məna, məzmun qazandırır. Həm xalqda, həm də Nizamidə Xeyirlə Şər yoldaş olurlar, uzaq bir səfərə çıxırlar. Yol boyu Xeyirin suyunu içib qurtarırlar, Şər öz suyunu gizlədib saxlayır. Xeyir bərk susuzlayır, dili-dodağı quruyur. Şərin gizləncə su içdiyini görür. Bir qurtum su istəyir. Şər bir qurtum su vermək üçün Xeyirin gözlərini oymaq fikrinə düşür. Ciyəri yanan Xeyir buna da razı olur. Şər isə onun gözlərini oyub çıxardır və əvəzində su da vermir. Axırda bir çobanın qızı Xeyiri tapıb evə gətirir və onun gözləri sağalır [1, s.370-372].

Bu nağılda və Nizami Gəncəvinin poemasında əsas obrazların adları Xeyir və Şərdir. Lakin bir çox nağıl və dastanlarımızda xeyir və şər adlı obrazlar olmasa da, onların süjetinin xeyir və şər mövzusu üzərində qurulduğu şübhə doğurmur. Məsələn, “Məlikməmməd” nağılını götürək. Bu, bir sehrli nağıldır. Burada Xeyir və Şər obrazları yoxdur, onlarla bağlı motivlər də gözə dəymir. Lakin bu yalnız ilk baxışda belədir. Nağılın üst və alt qatları var. Birincini hamı görür, ikincini yox. Nağılı yalnız diqqətlə dərin ağılın süzgəcindən keçirəndə buradakı xeyir-şər mövzusu və onunla bağlı motivlər gözlərimizin önündə canlanır. Hətta bir sıra obrazların Xeyiri, digərlərinin Şəri təmsil etdiklərini aydın görmək olur. Məlikməmməd, ağ qoç, zümrüd quşu, qızlar Xeyirin, almaları oğurlayan Div, qara qoç, Zümrüd quşunun balalarını yemək istəyən əjdaha, qızlara görə Məlik-

məmmədin kəndirini kəsib onu qaranlıq dünyada qoyan qardaşları Şərin təmsilçiləridir. Bu obraz və personajların təhlili yuxarıdakı fikri söyləməyə tam əsas verir. “Məlikməmməd” və “Xeyir-Şər” nağıllarında ilk baxışda nəzərə çarpmayan çox maraqlı və oxşar bir motiv də var. “Xeyir-Şər” nağılında Şər Xeyirin hər iki gözünü oyub onu işıqlı dünyaya həsrət qoyur. Işıqlı dünya onun üçün qaranlıq zülmətə dönür. Məlikməmmədin qardaşları da onun kəndirini kəsib, quyudan çıxmağına imkan vermirlər. Quyu da qaranlıq dünyanı təmsil edir. Gözləri çıxarılmış Xeyirin düşdüyü qaranlıq dünya ilə Məlikməmmədin qaldığı qaranlıq dünya burada eyniləşir. Həmin anda hər iki qəhrəman üçün dünya qaranlıq zülmətdən başqa bir şey deyil. Burada fərq bircə ondadır ki, Məlikməmməd yerin altında, Xeyir yerin üstündə qaranlıq dünyaya düşmüşdür. Hər iki nağılın sonluğu da birbirinə çox oxşayır. Məlikməmmədi Zümrüd quşu işıqlı dünyaya çıxardır, Xeyirin də gözləri sağalır və o əvvəlki işıqlı dünyasına qayıdır. Onların hər ikisinə xeyirxah qüvvələr kömək edirlər və düşmənləri-şər qüvvələr cəzalarını alırlar.

Yuxarıda deyilənlər aydın göstərir ki, “Məlikməmməd” nağılının da əsasında xeyir-şər mövzusu durur. Ona görə də cəsarətlə demək olar ki, Nizami Gəncəvi yalnız “Xeyir-Şər” nağılından deyil, digər nağıllarımızdakı xeyir-şər motivindən də bəhrələnmişdir. Onlardan böyük ustalıqla istifadə etmiş, öz fikir və düşüncələrinin daha dolğun, daha poetik ifadəsinə nail olmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fikrincə, “Fəlsəfi düşüncələrində fərdi həyatın geniş olduğunu daim irəli sürməklə yanaşı, Nizami dünyanın kədər və qəm üçün deyil, sevinc və nəşə üçün yaradıldığına əmindir. Nizami bir şair kimi həyatın tərənnümçüsüdür” [2, s.198]. Dünya isə yarandığı gündən onda yaxşı əməllərlə yanaşı, pis əməllər də olmuşdur. İnsanların həyatı çox zaman xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Ona görə də həyatın tərənnümçüsü olan Nizami Gəncəvi heç vaxt xeyir və şər mövzusunda biganə qala bilməzdi. Belə demək mümkündür ki, “Xeyir-Şər” nağılının “Yeddi gözəl” poemasına daxil edilməsi qətiyyənlə bir təsadüf deyildi, şairin həyata baxışının poetik ifadəsinə daha dolğun vermək üçün lazıymıydı, zəruriydi və yerinə düşmüşdür.

Azərbaycanda Nizamişünaslığın təməl daşlarını qoyanlardan biri olmuş akademik Həmid Araslı Nizami Gəncəvinin xalq ədəbiyyatına bağlılığı, ondan yerli-yerində və böyük ustalıqla bəhrələndiyi haqqında dənə-dənə söz açmış, dəyərli fikirlər söyləmişdir: “Nizami, əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır. Təsədüfi deyildir ki, farslar Nizami və Xaqani şeirlərindən danışanda “buyi-türk miayəd” deyirlər. Bu həqiqətdən belədir. Xalq ifadələri Nizami yaradıcılığının əsas ruhunu, qanını təşkil etmişdir” [3, s.139]. Alim başqa bir yazısında bu məsələyə bir də toxunmuş, “Nizamini öyrənərkən xalq yaradıcılığını xatırdan çıxarmaq olmaz”, – deyərək öz fikrini daha da qətiləşdirmişdir: “Nizami yaradıcılığının qüdrətini Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə izah edərkən, bu qüdrətin əsas təməlini təşkil edən zəngin şifahi xalq yaradıcılığını xatırdan çıxarmaq olmaz. Çünki, bütün Şərq şairlərindən, xalq həyatına və xalq məişətinə yaxınlığı və bağlılığı ilə fərqlənib, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz dərəcədə bağlı olan Nizami, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə tərbiyələnilib, öz yaradıcılığını da ondan istifadə yolu ilə rəvnəqləndirmişdir” [3, s.167]. Bunlar həm də Nizami Gəncəvinin Azərbaycandan ayıraraq farslara bağlamağa çalışanlara yaxşı və tutarlı cavabdır.

Həmid Araslı Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasındakı “xeyir-şər” motivinə bir neçə dəfə toxunmuşdur. O, yeddi gözəlin Bəhramı danışdığı nağılların guya əsərin süjeti ilə bağlanmadığını düşünənlərə cavab olaraq yazırdı: “Poemada hadisə ilə əlaqədar verilən yeddi gözəlin söylədiyi nağıllar da mənaca çox əhəmiyyətlidir. İctimai xeyirin qalib gəldiyini ifadə edən bu nağıllar düzlüyə, biliyə, yaxşılığa dəvət edir. Hind qızının söylədiyi qara geyimli şah nağılında insanlara səbirli olmaq, ərəb şahzadəsinin söylədiyi kənizlə şah macərası təsvir olunan nağılda düzlük, doğruluq təbliğ edilir. İran şahzadəsinin söylədiyi nağılda inam və saf məhəbbət, rus şahzadəsinin nağılında bilik qazanmaq, qəhrəmanlıq və möhkəmlik tərif olunur. Xeyirlə Şər, Mahan haqqındakı nağıllarda verilən ideyalar əsərin əsas mövzusunı tamamlayır. Bu nağılların hər biri öz-özlüyündə müstəqil bir bədii əsərdir” [3, s.135].

Həmid Araslı Nizami Gəncəvinin yaxşı duyur və ona görə doğru deyir. Nizami Gəncəvinin yeddi gözəl yeddi nağıl danışdırmağı və onları öz əsərinə daxil etməyi qətiyyətlə təsadüfi deyildi. Birincisi, burada yeddi gözəl, yeddi nağıl, yeddi gün, yeddi gecənin seçilməsi türk epik təfəkküründə yeddi sayının müqəddəsliyindən irəli gəlmişdir və bu motiv böyük şairin ruhundan, qanından, canından süzülüb poemaya hopmuşdur. Bu fikri şairin yaradıcılığını araşdırırlar da dönə-dönə vurğulamışlar. İkincisi, Nizami Gəncəvi bu nağıllarla Bəhram şahı yaxşı dərslər vermiş, onun şəhərin bağladığı gözlərini açmış, qəflət yuxusundan ayıltmışdır. Bəhram şah yolunu azdığını, nə qədər səhvlərə yol verdiyini, ölkəni başlı-başına buraxıb haqsızlıq, ədalətsizlik, zülm dünyasına döndərdiyini yalnız bu nağıllara qulaq asdıqdan sonra başa düşmüşdür. Deməli, şairin bu nağılları danışdırmaqda əsas məqsədi Bəhramı düz yola qaytarmaq olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, həmin nağıllar poemanın ümumi süjetindən ayrılmazdır, bütöv bir mətnin ayrı-ayrı parçalarıdır.

Əliyar Səfərli və Xəlil Yusifli də Nizami Gəncəvi yaradıcılığından, xüsusilə “Yeddi Gözəl” poemasından danışarkən “Xeyir ilə Şər” nağılına, onun Azərbaycan xalq ədəbiyyatından götürüldüyünə, şairin bu yolla həm özünün türklüyünü göstərdiyinə, həm də sözlü ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyatın bu cür qırılmaz tellərlə bağlılığına, birincinin həmişə ilkin qaynaq olduğuna, bütün böyük sənətkarların ondan qidalandıqlarına ayrıca diqqət yetirmişlər. Onlar “Yeddi gözəl” poemadakı yeddi gözəlin danışdığı nağılların əsərin süjetinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu ayrıca vurğulayaraq yazırlar: “Süjetdə (“Yeddi gözəl” poemasının süjetində – İ.S.) mühüm yeri yeddi gözəlin danışdığı yeddi hekayə təşkil edir. Poemanın az qala yarısı qədər olan bu hekayələr də süjetdəki vəhdəti pozmur. Hekayələrin mövzusu konkret olaraq Bəhramla bağlı deyildir. Bunlar ancaq ona danışılan hekayələrdir. Zahirən süjeti ləngidən, elə bil ki, hadisələrin inkişafını yarımcı qoyan bu hekayələr əslində süjetin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu, qəhrəmanın da əsas hadisələrdən, dövlət işlərindən uzaqlaşması, sanki bağlı olduğu real həyatdan, qarşısında duran vəzifələrdən təcrid olunması, nağıllar, əfsanələr dünyasında yaşaması deməkdir. Bəhram real həyatdan uzaqlaşmış nağıllar dünyasına daldıqca, ölkənin işini unutduqca nağıllar da onu uzaqlaşdırır, başqa-başqa aləmlərə aparır. Bu, yuxudurmu, nağıldırmı, əfsanədirmi-hər nədisə əsas hadisələrlə bağlı deyildir. Bu əlaqəsiz hekayə uzandıqca Bəhramın idarə işlərindən uzaq düşməsi də artır, uzanır, fəryadlar, nalələr, şikayətlər, haraylar eşidilməz olur. Bu nağıllar bitəndə Bəhramın yeddi gözəl dünyası və poemada deyiləcək əsas söz sona yetir, hər şey aydınlaşır, Bəhramda əsl oyanma başlayır. Bundan sonra Nizamiyə Bəhram lazım olmur. Ona lazım olan Bəhramın yeddi gözəllə bağlı həyatının mahiyyətini göstərmək, onu oyatmaq idi” [4, s.181-182].

Burada yeddi gözəlin söylədiyi yeddi nağılın poemanın süjetindəki yeri və əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirilmişdir. Bu da təhlilin doğruluğunun məntiqi nəticəsidir. Ə.Səfərli və X.Yusifli poemadakı “Xeyir-Şər” nağılına ayrıca toxunduqdan sonra onun da xalq ədəbiyyatından alındığını, şairin əsas məqsədinin Xeyirin Şər üzərində qələbəsinə inamını ifadə etmək istədiyini diqqətə çatdıraraq yazırlar: “İntibah dövründə Xeyirlə Şərin mübarizəsi və Xeyirin qələbəsinə inam məsələsi mühüm yer tuturdu. “Yeddi gözəl” poemasında da bu məsələyə geniş yer verilmişdir. Xeyirlə Şərin mübarizəsi və Xeyirin qələbəsinə inam əslində “Yeddi gözəl”in əsas pafosunu təşkil edir. Poemadakı hekayələrin bu baxımdan təhlili fikrimizi təsdiq edə bilər. Yeddi gözəlin danışdığı hekayələr müxtəlif cəhətlərdən xeyirin şər üzərində qələbəsini göstərir” [4, s.186].

Nizami Gəncəvinin araşdırıcılarının əsərlərində sözlü və yazılı ədəbiyyatın ortaq mövzusu olan xeyir-şər məsələsinin çox vaxt diqqət mərkəzində saxlandığı, təhlillərdən kənarda qalmadığı aydın görünür. “Nizami Gəncəvi və folklor” mövzusunda aparılmış araşdırmalarda bu məsələyə daha geniş yer ayrılmışdır. Bu mövzunu hərtərəfli araşdırılardan biri Tağı Xəlilbəyli olmuşdur. O, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin folklor qaynaqları ilə bağlı yazılmış üç sanballı monoqrafiyanın müəllifidir. Alim öz araşdırmalarında Xeyir və Şər mövzusunda da ayrıca diqqət yetirmişdir. T.Xəlilbəyli Nizami Gəncəvinin “Yeddi Gözəl” poemadakı “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı “Həməmin nağılı”, “Xeyir və Şər”, “Məlik Düçar”, “Mərd və Namərd” kimi Azərbaycan nağılları ilə müqayisəli şəkildə araşdıraraq bu nəticəyə gəlmişdir: “Təkcə Azərbaycan nağıllarının oxşar əlamətləri,

motivləri, qəhrəmanların xarakter və psixologiyası deyil, işarələr də, eyhamlar da Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalq nağılları ilə bağlılığını, qidalandığını göstərən əsas şərtlərdəndir. Altıncı iqlim padşahı Qeysərin qızı Humayın danışdığı “Xeyir ilə Şərin nağılı”ndakı inam-etiqad motivləri ilə Azərbaycanda qədimdən məskunlaşan xalqın inam və etiqad oxşarlıqları, Azərbaycan nağıllarındakı eyniliklərlə yanaşı, şairin qeydləri də bizə çox şey deyir. Nağıllar ədəbi forma xatirinə, sözlə müxtəlif xalqlara bağlansa da, nağıl söyləyənin kimliyini göstərən qeydlər fikrimizə yekun vurur” [5, s.160]. Tağı Xalisbəyli burada çox maraqlı və açılmasına ciddi ehtiyac duyulan bir məsələyə toxunmuş, əslində ona inandırıcı aydınlıq gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin əksər tərcüməçiləri və araşdırıcıları yeddi nağılı danışan gözəlləri ayrı-ayrı xalqlarla bağlayırlar. T.Xalisbəyli Nizami Gəncəvinin iliyindən, qanından, ruhundan süzülüb “Xəmsə”yə hopmuş hissləri, həyəcanları, duyğuları, düşüncələri bütün incəliklərinə qədər aydınlaşdırdıqdan sonra burada bir yanlışlığın, bəlkə də bir təhrifin olduğu fikrini söyləmişdir. T.Xalisbəyli doğru olaraq “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı danışan çimli gözəli türk qızı hesab etmişdir. Onun Xatay adlı türk qəbiləsindən olduğunu söyləmişdir [5, s.147]. Nağılı danışan gözəlin adı Humaydır. Humay adı türklərdən başqa heç bir xalqda yoxdur. Türk mifoloji mətnlərində Humay/Umay sevgi, məhəbbət tanrısıdır. Bunun özü də T.Xalisbəylinin yuxarıda dediklərini təsdiqləyir. Eyni sözləri yeddi nağılı danışan digər gözəllər haqqında da demək olar. Onlar da başqa xalqların qızları deyil. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si başdan ayağa türk duyğu və düşüncəsiylə yüklənmişdir. Onların hamısında bir türk nəfəsi aydın duyulur. Bütün bunları doğuran yeganə səbəb odur ki, Nizami Gəncəvi öz əsərlərini yazarkən daha çox türk xalqının ağız ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Nizami Gəncəvinin bu nağılları hindli türk qızına, Yəmənli türk qızına və s. danışdırmağı da təsadüfi ola bilməzdi. Şair bununla türklərin tarixi coğrafiyasının xəritəsini çəkmiş, özü kimi yayıldığı coğrafiyanın da nə qədər böyük olduğunu işarələmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədrisində “Xeyir və Şər” mövzusunun şagirdlərə doğru-düzgün öyrədilməsinin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərə alan pedaqoqlar da bu məsələnin mahiyyətini açmağa daha çox fikir verirlər. Sayad Rüstəmovanın orta məktəblərdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədrisindən danışarkən “Yeddi gözəl” poeməsindəki “Xeyir ilə Şərin nağılı”nın öyrədilməsinə daha geniş yer ayırması təbiiyədir. O öncə həmin nağılın tədrisinin məqsədini açır [6, s.37]. Bunun ardınca doğru olaraq göstərir ki, müəllim dərsləklə kifayətlənməməli, həmin parçanı sinifdən xaric oxu kimi tam şəkildə şagirdlərə oxutmalıdır: “Müəllimin əsəri bütöv oxutması Xeyir obrazını hərtərəfli xarakterizə etməyə imkan verir. Belə ki, dərsləkdə Xeyirin Şərlə yenidən görüşməsi hissəsi verilmir. Halbuki bu Xeyir surətinin humanistliyini bütövlükdə açır, oxucuya göstərir” [6, s.42].

Doğru fikirdir, nağılın mətnini bütövlükdə oxumadan onun məzmununu düzgün anlamaq, şairin onu öz əsərinə daxil etməklə nə demək istədiyini bilmək olmaz. Dərsləkdə verilən parça qısa olduğundan yalnız onu oxuyan şagirdə bir çox məsələlər qaranlıq qalır. Hətta burada müəllimin özünün mətni necə duymağından, onu şagirdlərə necə başa salmağından da çox şey asılıdır. Özü nağılların məzmununu, şairin onları poemaya nə üçün daxil etdiyini doğru-düzgün bilməyən müəllimin izahları da, öyrətdikləri də yanlış olacaq. Ona görə də bu sahədə müəllimlərə düzgün istiqamət verilməlidir.

Bəzən görürsən ki, müəllimlər “Yeddi gözəl” poemasını şagirdlərə öyrədərkən “buradakı nağıllar və hekayələr də ibrətamizdir. Bu nağıllar şairin həllinə çalışdığı insan həyatı, əxlaq və məənəviyyatının islahına, onu yüksəltmək probleminə xidmət edir” [7, s.207], – deməklə kifayətlənirlər. Halbuki müəllim burada şairin insan həyatını necə görmək istədiyini, əxlaq və mədəniyyət dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu, özünün əsas ideyasının və məqsədinin nədən ibarət olduğunu açıb göstərməyi bacarmalıdır.

Nizami Gəncəvi elə böyük, qüdrətli söz ustasıdır ki, onun hər hansı bir əsərində yersiz şey axtarmaq ağılsızlıqdır. Təsəvvür edin ki, “Yeddi gözəl” poemasında şair Bəhrəmin eyş-işrətə qurşandığını göstərmək istəyir və onu hər gecə bir gözəllə görüşdürür. Lakin burada yeddi gözəlin heç biri ona nağıl danışmır. Onda bu səhnələr oxucuda heç bir maraq oyatmazdı, bayağı təsir bağışlayardı, gərəksiz, dəyərsiz mətnlərə çevrilərdi. İndiki halda isə həmin nağıllar haqqında bu

sözləri demək mümkün deyil. Nizami Gəncəvi bu nağılları yeddi gözələ danışdırmaqla elə böyük hünər göstərmişdir ki, bunu yalnız onun özü eləyə bilirdi. Elə “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı götürək. Bununla şair Bəhram şaha demək istəyir ki, bu dünya da, sənin ölkən də xeyir və şər qüvvələrlə doludur. Şahın borcu xeyir əməlli insanları qorumaqdır. Ancaq sənin başın eyş-işrətə elə qarışmış ki, bütün bunları unutmusan. Ona görə də şər qüvvələr baş qaldıraraq ölkədə meydan sulayırlar. Bir içim sudan ötrü Xeyirin gözlərini ovurlar. Bütün bunlar da gətirib ona çıxarıb ki, sənin ölkədə zülm ərsə dirənib. Şər qüvvələr başa çıxıb, xeyir əməlli insanları işıqlı dünyaya da həsrət qoyublar. Nizami Gəncəvi bu nağıllarla Bəhrama yaxşı dərs verir, onun şəhvetin yumduğu gözlərini açır, qəflət yuxusundan oyadır. Onu düz yola qaytarır. Nizami Gəncəvinin yeddi gözəlin hərəsinə bir nağıl danışdırmaqda əsas məqsədi bax budur. Bunu poemada bu nağılların ardınca verilmiş yeddi məzlumun şikayəti də təsdiqləyir. Deməli, Nizami Gəncəvi poemanın süjetini çox böyük ustalılıqla və yüksək sənətkarlıqla qurmuşdur. Poemanın əsas məzmunu yeddi gözəlin danışdığı nağıllarla və yeddi məzlumun şikayətləri ilə birbaşa bağlıdır, onları heç cür süjetdən ayırmaq olmaz.

Nizami Gəncəvi “Xeyir ilə Şərin nağılı”nın sonluğunu Xeyirin qələbəsi ilə qurtarır. Bu da şairin nikbinliyinin, həyata inamının, içindəki arzu və idealların böyüklüyünün, bir də ilhamının xalqın yaratdığı zəngin söz xəzinəsindən qidalanmasının, mayalanmasının nəticəsidir.

Nizami Gəncəvi “Avesta” ilə tanış olmuşdur. Bunu onun öz əsərlərində dönə-dönə “Avesta”nın adını çəkməyi də aydın göstərir. “Avesta”da xeyir-şər mövzusu mühüm yer tutur. Burada Hürmüzlə Əhrimənin mübarizəsi bütünlüklə xeyir-şər motivi üzərində qurulmuşdur. Ona görə belə düşünmək olar ki, Nizami Gəncəvi “Xeyir ilə Şərin nağılı”nı danışdırıb Bəhram şaha dərs verərkən “Avesta”nın motivlərindən də bəhrələnmişdir.

Xeyir-şər mövzusunı işləyərkən Nizami Gəncəvinin “Avesta”dan bəhrələndiyini “Yeddi gözəl” poemasında açıq şəkildə görmək olmur, onu yalnız duymaq, hiss etmək mümkündür. Bəlkə ona görə də araşdırıcıların çoxu bu mövzudan danışarkən Nizami Gəncəvinin “Avesta”dan bəhrələndiyinə toxunmamışlar. Tağı Xalisbəyli isə bu məsələni araşdırarkən şairin “Avesta”dan bəhrələndiyini nəzərdən qaçırmamışdır: “Şübhə etmədən demək olar ki, Nizaminin “Yeddi peykər” əsərində olan “Xeyir ilə Şərin nağılı” həm də Zərdüştün müqəddəs kitabı “Avesta” ilə səsləşir” [5, s.147].

Nəticə. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərində türk havası açıq şəkildə duyulur. Bu birinci növbədə Nizaminin türklüyündən irəli gəlmişdir. O həmişə türk kimi düşünülmüş, qələmi əlinə alanda türklüyünü heç vaxt unutmamışdır. İkincisi, Nizami türk mühitində yaşamış, yazıb-yaratmışdır. Bəhrələndiyi ilkin qaynaq da həmişə türk xalqının yaratdığı zəngin söz xəzinəsi olmuşdur.

“Yeddi gözəl” dastanındakı xeyir-şər motivinin də ilkin qaynağı türk xalq yaradıcılığı örnəkləri olmuşdur. Böyük şair öz ənənəsinə sadıq qalaraq bu əsərində də daha çox özünün mənsub olduğu türk xalqının sözlü ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Yeddi gözəlin danışdığı yeddi nağıl, o cümlədən “Xeyir ilə Şərin nağılı” da türk folklorundan götürülmüşdür. Yeddi nağılı danışan qızlar da türk qızlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Bakı, “Elm”, 1985.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami (Türkcədən çevirən Rüstəm Əliyev). Bakı, Azərnaşr, 1991.
3. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (çapa hazırlayanı: Məryəm Axundova). Bakı, “Gənclik”, 1998.
4. Səfərli Ə, Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Qədim və orta əsrlər tarixi). Bakı, 2008.
5. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1991.
6. Rüstəmov S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının öyrənilməsi və şagirdlərin mənavi tərbiyəsi. Bakı, “Maarif”, 1993.
7. Səfərov Ş., Həsənov B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində. Bakı, “Maarif”, 1991.